

پل اعتماد از امانت علمی تا وجدان حقوقی

گفت‌وگو با سید مصطفی موسوی، مدیر گروه مالکیت معنوی و خدمات فرهنگی مرکز نور



به کوشش: هیئت تحریریه فصلنامه ره‌آورد نور

اشاره

در عصر حاضر که داده‌ها و اطلاعات با سرعتی بی‌سابقه تولید و مبادله می‌شوند، مرز بین دسترسی آسان و نقض حقوق پدیدآورندگان، بسیار باریک و حساس شده است. کتابخانه‌ها و پایگاه‌های علمی دیجیتال، به‌عنوان گنجینه‌های دانش، نقشی راهبردی در این عرصه ایفا می‌کنند و در این میان، مسئله «مالکیت معنوی» به یکی از دغدغه‌های اساسی و غیرقابل‌انکار بدل شده است. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، با در اختیار داشتن مجموعه‌ای عظیم از متون کهن و معاصر، خود را در خط مقدم این مسئولیت خطیر می‌بیند؛ اما این مرکز چگونه از حقوق مؤلفان و ناشران صیانت می‌کند؟ و چه سازوکاری برای جلب اعتماد جامعه علمی دارد؟

مصاحبه پیش رو، فرصتی است برای کندوکاو در لایه‌های پنهان این فرایند حیاتی. به همین مناسبت، با جناب آقای سید مصطفی موسوی، مدیر گروه مالکیت معنوی و خدمات فرهنگی، به گفت‌وگو نشستیم تا از نزدیک، مسائل، چالش‌ها و راهکارهای مرتبط با مالکیت معنوی منابعی را که در وبگاه نور لایب و سایر محصولات مرکز به کار گرفته می‌شوند، بررسی کنیم.

کلیدواژه‌گان: حقوق دیجیتال مؤلفان، کتابخانه دیجیتال نور، مالکیت معنوی، مالکیت فکری، حقوق مؤلفان و مصنفان.

*** لطفاً وظایف اصلی واحد مالکیت معنوی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی را برای مخاطبان معرفی نمایید.**

این واحد، در راستای صیانت از حقوق پدیدآورندگان و ناشران و تأمین زیرساخت اخلاقی و قانونی برای تولید و انتشار محصولات علمی دیجیتال تأسیس گردیده است.

به بیانی، می‌توان گفت که اداره مالکیت معنوی و خدمات فرهنگی، یک پل ارتباطی بین جامعه علمی (مؤلفان و ناشران) و حوزه فناوری است. مأموریت ما فقط «گرفتن یک امضا» نیست؛ بلکه تبدیل اعتماد به یک همکاری راهبردی و مبتنی بر احترام متقابل است؛ به عبارت دیگر، ما در این اداره تضمین می‌کنیم هر محتوایی که در محصولات نور قرار می‌گیرد، رضایت آگاهانه صاحبش را همراه دارد و آن محتوا، امانتی است که به بهترین شکل پاس داشته می‌شود.

این اداره با نظارتی که در محدوده وظایفش تعریف شده، مطابق قوانین مالکیت فکری جمهوری اسلامی ایران عمل نموده و همواره به دنبال این است که حتماً به مفاد رضایت‌نامه، مثل: ذکر نام، عدم تحریف و محدوده دسترسی، عمل می‌شود.

در نهایت، اداره مالکیت معنوی سازوکاری روشن برای دریافت و رسیدگی فوری به هرگونه اعتراض یا درخواست اصلاح از سوی صاحبان آثار - حتی درخواست‌های حذف یا لغو مجوز - و پیگیری تا حصول نتیجه، ایجاد کرده است.

در یک جمله می‌توان گفت: واحد مالکیت معنوی در مرکز نور، وجدان حقوقی سازمان است؛ واحدی که با ایجاد پلی از جنس اعتماد میان میراث مکتوب و فناوری روز، تلاش می‌کند خدمت به پژوهشگران را بر شالوده‌ای از انصاف و حرفه‌ای‌گری استوار سازد.

*** از نگاه شما، رعایت حقوق مالکیت فکری و معنوی در تولید محصولات علمی و پژوهشی چه اهمیتی دارد و این موضوع چه جایگاهی در سیاست‌های مرکز نور دارد؟**

رعایت حقوق مالکیت فکری و معنوی در مرکز نور، یک «راهبرد بنیادین» است، نه یک الزام اداری.



اهمیت این موضوع را از سه بُعد اساسی می‌توان بررسی کرد:

اول. بعد اخلاقی و شرعی

از یک طرف، در منابع دینی و فقهی ما، تعرض به مال و حق دیگران نکوهش شده است. یک اثر علمی، ثمره عمری تلاش محقق است و تعرض به آن و نادیده گرفتن این حق، مصداق حق الناس است. مرکز نور که خود را نهادی دینی میداند، بیش از هر چیز خویشتن را موظف و ملزم به رعایت این حق شرعی می‌داند.

از سوی دیگر، مرکز در صدد صیانت از نوعی امانت علمی است و این امانت‌داری، فقط به معنای ذکر منبع نیست؛ بلکه به معنای حفظ تمامیت اثر و رضایت صاحب آن است.

دوم. بُعد حرفه‌ای و راهبردی

این بُعد، فراتر از یک رابطه قراردادی صرف است؛ بلکه نگاهی راهبردی به مقوله اعتماد متقابل دارد. در این نگاه، اداره مالکیت فکری پلی می‌شود میان صاحبان آثار و مرکز نور که تضمین‌کننده رضایت آگاهانه و مستند پژوهشگران و مؤلفان است. هر اثری که وارد محصولات مرکز می‌شود، نه به مثابه یک کالا، بلکه به عنوان یک امانت علمی گران قدر تلقی می‌گردد و حفظ حرمت آن، هم برای حفظ اعتبار مرکز و هم برای استمرار همکاری‌های علمی بلندمدت، نقشی حیاتی و غیرقابل انکار دارد. این رویکرد، تعامل با صاحبان آثار را از یک الزام اداری خشک، به یک مشارکت پایدار، شرافتمندانه و مبتنی بر احترام دوجانبه تبدیل می‌کند.

سوم. قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان

بُعد سوم، جنبه حقوقی و الزام‌آور مسئله است که چارچوب اجرایی رعایت مالکیت فکری را در بستر قوانین مصوب کشور تعیین می‌کند. اداره مالکیت فکری در مرکز نور، با تکیه بر «قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان» و دیگر مقررات جاری کشور، مرزهای شفاف و قابل پیگیری حق و تکلیف را میان مرکز و پدیدآورندگان آثار ترسیم می‌نماید. این بُعد، ضمانت اجرایی دو بُعد پیشین (اخلاقی و راهبردی) است؛ به این معنا که هرگونه استفاده از آثار علمی و دیجیتال در محصولات مرکز، باید در چارچوب مجوزهای قانونی، قراردادهای شفاف و ضوابط معین کپی‌رایت صورت پذیرد. رعایت این قوانین، نه صرفاً برای گریز از تبعیضات حقوقی، بلکه برای استواری بنیان «عدالت علمی» و جلوگیری از تضییع حقوق مادی و معنوی پژوهشگران است و نوعی ضرورت انکارناپذیر برای مرکز نور محسوب می‌شود.

رعایت حقوق مالکیت معنوی، ضامن تداوم و پایداری تعامل مرکز نور با صاحبان آثار است؛ چون

اعتماد جامعه علمی و پژوهشگران، بزرگ‌ترین سرمایه مرکز نور است. این اعتماد، فقط زمانی به دست می‌آید که بدانند تمام آثار موجود در نرم‌افزارها، با رعایت کامل قانون و اخلاق در دسترس آنها قرار گرفته است. ثمره این اعتماد، قرار گرفتن مرکز نور در جایگاه مرجعیت پژوهشی است

محصولی که بر پایه رضایت و احترام متقابل با صاحبان اثر تولید شود، پایدار و قابل دفاع است و محصولی که با نقض حقوق دیگران ایجاد شود، مانند بناکردن خانه‌ای بر روی شن است.

نکته مهم این است که اعتماد جامعه علمی و پژوهشگران، بزرگ‌ترین سرمایه مرکز نور است. این اعتماد، فقط زمانی به دست می‌آید که بدانند تمام آثار موجود در نرم‌افزارها، با رعایت کامل قانون و اخلاق در دسترس آنها قرار گرفته است. ثمره این اعتماد، قرارگرفتن مرکز نور در جایگاه مرجعیت پژوهشی است.

در مورد جایگاه رعایت حقوق مالکیت فکری و معنوی در سیاست‌های مرکز، اگر به زبان ساده بخواهم بگویم، سیاست ما «توقف کامل تا حصول رضایت قطعی» است؛ یعنی هیچ اثری، حتی باوجود ارزش علمی بسیار بالا، بدون رضایت صاحبان آثار وارد چرخه تولید نمی‌شود و این، به‌عنوان یک خط‌مشی اجرایی در مرکز نهادینه شده است. خلاصه اینکه واحد مالکیت معنوی، عملاً گلوگاه اصلی ورود هر محتوایی به محصولات نور محسوب می‌شود.

*** فرایند شناسایی ناشران و مؤلفان و جلب رضایت آنان چگونه انجام می‌شود؟**

بعد از اینکه کارشناسان گروه‌های علمی یک «فهرست» از کتاب‌های موردنیاز برای تولید نرم‌افزار یا بارگذاری در پایگاه‌های مرکز تهیه کردند، ابتدا با درخواست از معاونت محترم پژوهشی این منابع اولویت‌بندی علمی خواهد شد و بر اساس این اولویت‌بندی، واحد مالکیت معنوی مأموریت خود را شروع خواهد کرد.

این مأموریت از طریق چند کار ویژه کلیدی زیر محقق می‌شود:

۱. کشف و شناسایی صاحبان آثار

ابتدا باید برای ما محرز شود که صاحب حق در این اثر خاص، چه شخص، اشخاص و یا نهادی است. این کار با رجوع به اطلاعات کتاب‌شناسی و حتی مطالعه مقدمه کتاب انجام می‌شود.

در ابتدا جست‌وجویی دقیق برای یافتن مؤلفان، مصححان، مترجمان، ناشران و وارثان قانونی آثار، به‌ویژه آثار قدیمی یا فاقد اطلاعات تماس، انجام می‌گیرد. در طی این فرایند، نوعی بانک اطلاعاتی جامع از شرکای فرهنگی مرکز جهت برقراری ارتباط مستمر با ایشان ساخته می‌شود.

این کار با جست‌وجو در فضای اینترنت و شبکه‌های اجتماعی یا با استفاده از بانک اطلاعات ناشران، انجام می‌شود که معمولاً به اطلاعات تماس می‌رسیم. البته در مورد آثار قدیمی یا فاقد اطلاعات، کار سخت‌تر می‌شود. در این‌گونه موارد، با تماس با ناشران هم‌دوره و یا پرس‌وجو از شاگردان یا خانواده مؤلف، و حتی مراجعه به وبگاه متوفیان برای یافتن تاریخ فوت صاحب حق، این کار را به سامان می‌رسانیم.

۲. ارتباط، مذاکره و اقناع‌سازی

معمولاً یک تماس تلفنی به قصد معرفی مرکز و پروژه صورت می‌گیرد که البته نیاز به صبوری و فروتنی دارد؛ چراکه نیاز است به تمام ابهامات و دغدغه‌های صاحبان آثار درباره دیجیتال‌سازی در



جهت متقاعد کردن ایشان به مشارکت و همکاری با مرکز پاسخ دهیم. این اقناع ممکن است نیاز به چندین تماس و جلسه حضوری داشته باشد؛ البته در نهایت، به طرف مقابل فرصت مشورت و بررسی هم داده می شود.

۳. ارسال درخواست رسمی

اگر طرف مقابل برای همکاری در تولید نرم افزارهای مرکز ابراز تمایل کرد، درخواست مرکز شامل: نامه رسمی، بروشور معرفی مرکز، نمونه کارهای مشابه و گاهی پیش نویس قرارداد یا رضایت نامه تبرعی برای او ارسال می شود.

۴. نهایی سازی و بایگانی حقوقی

بعد از پیگیری و پس از امضای نهایی، اصل مدارک در بایگانی فیزیکی و امن نگهداری شده و یک نسخه دیجیتال از آن، در سامانه ثبت می شود. سپس، به مدیریت تولید پروژه برای آغاز فرایند تبدیل محتوا اعلام می گردد.

* در مذاکره با ناشران و صاحبان آثار، چه پرسش هایی از سوی آنان مطرح می شود؟ مرکز نور چگونه به این دغدغه ها پاسخ می دهد؟

رایج ترین دغدغه ای که از سوی ناشران و با مؤلفان مطرح می شود، این است که اگر کتاب دیجیتالی شود، بر روی فروش نسخه کاغذی کتاب اثر منفی خواهد داشت و ای بسا فروش کتاب را به صفر برساند و باعث زیان شود.

پاسخ ما، مستند و مبتنی بر تجربه است؛ چه بسا با دیجیتالی سازی، کتاب از انبار ناشر به ویتترین

می‌آید؛ چراکه این کار در راستای معرفی کتاب به کاربران است؛ مخصوصاً در مورد کتاب‌هایی که چند سال از چاپ آنها می‌گذرد و در زمان خودش مجهول‌القدر باقی مانده است.

دغدغه دیگر این است که گفته می‌شود: آمدن کتاب در فضای دیجیتال، موجب سوءاستفاده و یا سرقت علمی شود.

پاسخ ما به این دغدغه، آن است که ما از فناوری‌های پیشرفته محافظت از محتوا استفاده می‌کنیم. گرچه به‌هیچ‌وجه امکان محافظت صددرصدی از اطلاعات وجود ندارد؛ اما این اطمینان را می‌دهیم که تمام تلاشمان را برای به‌حداقل‌رساندن این اتفاق به کار می‌بریم. از همه مهم‌تر، وجود کتاب با نام شما در یک پایگاه معتبر، بهترین سند برای اثبات مالکیت فکری شما در فضای وب است.

از دیگر مسائلی که مطرح می‌شود، این است که نگران تحریف یا سانسورشدن متن کتاب هستند.

پاسخ این است که تعهد اصلی ما، حفظ امانت است و مطالب کتاب به‌صورت کامل و بدون هیچ تغییری در نرم‌افزار آورده می‌شود؛ حتی شماره صفحات تغییر داده نمی‌شود و برای نهایی‌شدن فایل، چندین بار با متن کتاب مقایسه و بررسی می‌شود.

گاهی گفته شده که چون مرکز نور یک نهاد حاکمیتی است، شائبه این هست که این همکاری، جنبه سیاسی یا جناحی داشته باشد و از طرف دیگر، مانع استفاده بعضی از آثار خواهد شد.

پاسخ ما این است که مرکز نور به معنای دقیق کلمه، یک نهاد علمی و پژوهشی است. مأموریت ما فقط تسهیل پژوهش است. ما با همه ناشرانی که در چارچوب ضوابط رسمی نشر کشور فعالیت می‌کنند، فارغ از هر گرایشی، همکاری داریم و کارنامه مرکز در طی این سال‌ها، گواه بر این مطلب است؛ چراکه کتاب‌هایی از مؤلفانی که گاه با حاکمیت زاویه‌ای دارند، در مجموعه کارهای این مرکز استفاده شده و الآن هم در دسترس است. رسالت مرکز نور به‌نوعی بازتاب تنوع فکری در جهان اسلام و ایران است.

*** مهم‌ترین چالش‌هایی که در مسیر اخذ مجوزها و جلب رضایت صاحبان آثار با آن مواجه هستید، چیست؟**

بزرگ‌ترین چالش، عدم آگاهی نسبت به قانون و حق است. برخی تصورشان این است که ما با یک تماس می‌خواهیم حقشان را پایمال کنیم و یا اعطای اجازه به مرکز، به معنای سلب تمامی حقوقشان است؛ درحالی‌که اصلاً این‌گونه نیست و ما این مطلب را به‌طور ویژه خدمت صاحبان آثار گوشزد می‌کنیم.

تعهد اصلی ما، حفظ امانت است و مطالب کتاب به‌صورت کامل و بدون هیچ تغییری در نرم‌افزار آورده می‌شود؛ حتی شماره صفحات تغییر داده نمی‌شود و برای نهایی‌شدن فایل، چندین بار با متن کتاب مقایسه و بررسی می‌شود

برخی صاحبان آثار به دلیل تجارب بد گذشته با نهادهای دیگر، به هر پیشنهاد همکاری با شک و تردید نگاه می‌کنند و نیز آن ناشر یا مؤلفی که تنها منبع درآمدش فروش کتاب است، به سختی می‌پذیرد که مدل «دسترسی رایگان»، به نفع اوست.

در مورد آثار متوفیان، پیدا کردن نشانی و شماره تماس همه وراثت، متقاعد کردن تک‌تک آنها که گاهی با هم اختلاف خانوادگی هم دارند و گرفتن امضای همه، فرایندی فرسایشی و زمان‌بر است.

از دیگر چالش‌های موجود می‌توان به: تعطیلی انتشارات، فوت مؤلف و عدم وجود ورثه برای کسب تکلیف، مهاجرت مؤلف و عدم دسترسی به اطلاعات تماس با وی، عدم وجود قرارداد معین و مشخص بین ناشران و مؤلفان و عدم تفکیک حق نشر دیجیتال با نشر فیزیکی، اشاره کرد.

*** آیا طی سال‌های اخیر نگاه ناشران و مؤلفان نسبت به انتشار دیجیتال آثار و حضور در پایگاه‌هایی مانند نورلایب تغییر کرده است؟ این تغییر را چگونه ارزیابی می‌کنید؟**
بله، کاملاً. اگر در یکی دو دهه گذشته نسبت به دیجیتالی‌سازی نوعی ترس و نگرانی وجود داشت، به نظرم اکنون در دوران «بلوغ و ضرورت» هستیم. پیش‌تر، ناشر با شنیدن «نسخه دیجیتال» اصلاً حاضر به همکاری نبود؛ اما امروز، بسیاری خودشان تماس می‌گیرند و پیشنهاد همکاری با مرکز را جهت استفاده کتاب‌هایشان در نورلایب را می‌دهند.

شاید بتوان گفت شیوع کرونا، یک نقطه عطف در تغییر این نگاه بود؛ چون ناشرانی که کتابشان فقط در انبار بود، ورشکست شدند و در مقابل، آنها که نسخه دیجیتال داشتند، دیده شدند.

ارزیابی ما این است که این تغییر، یک تحول مثبت و عمیق است؛ به گونه‌ای که دیگر نیازی به توضیح «چرا دیجیتال» نداریم.

*** همکاری با مرکز نور چه مزایا و دستاوردهایی برای ناشران و مؤلفان به همراه دارد و حضور آثار آنان در محصولات نور چه تأثیری بر دیده‌شدن و بهره‌برداری علمی از آثارشان داشته است؟**

باورمان این است که این همکاری، یک مشارکت برد-برد است؛ چراکه بزرگ‌ترین خدمت ما، زنده کردن کتاب‌هایی است که تجدید چاپ نشده‌اند و در بازار نیستند.

ارائه کتاب در محصولات مرکز، سبب دیده‌شدن کتاب می‌شود؛ زیرا وقتی شما ویرتینی از کتاب‌هایی که هم‌موضع هستند داشته باشید، به‌طور طبیعی مورد توجه مخاطبان خاص قرار خواهد گرفت.

علاوه بر اینکه وجود نسخه دیجیتال در بایگانی امن ما، تضمینی برای ماندگاری اثر در برابر بلایای طبیعی، فرسودگی کاغذ و... است. بارها شده که از طرف کاربران و جامعه علمی، نظرها و نقدهایی دریافت کرده‌ایم که به ناشر یا مؤلف انتقال داده‌ایم.

از طرف دیگر، حتی در دورافتاده‌ترین مناطق هم یک کاربر می‌تواند به کتاب‌ها دسترسی آسان و سریع داشته باشد.

از ابتدای فعالیت اداره مالکیت معنوی، تعداد اجازاتی که به صورت تبرعی از صاحبان آثار دریافت شده، نزدیک به ۳۶۰۰ عنوان است. علاوه بر این، برای پایگاه نورمگز هم ۱۰۵۷ قرارداد و مجوز تبرعی دریافت شده است؛ اما تعداد قراردادهایی که با صاحبان آثار در قالب‌های مختلف، اعم از: تولید نرم‌افزار یا عرضه در پایگاه‌های نورلایب، کتاب‌خوان، سمیم نور و پایگاه پایان‌نامه‌های علوم انسانی و اسلامی تدوین شده، بیش از ۱۰۰۰ عنوان است

*** لطفاً آماری از فعالیت‌های این حوزه ارائه نمایید؛ از جمله: تعداد ناشران و مؤلفان طرف قرارداد، حجم آثار دارای مجوز و سهم آنها در پایگاه نورلایب و سایر محصولات مرکز.**

از ابتدای فعالیت اداره مالکیت معنوی، تعداد اجازاتی که به صورت تبرعی از صاحبان آثار دریافت شده، نزدیک به ۳۶۰۰ عنوان است. علاوه بر این، برای پایگاه نورمگز هم ۱۰۵۷ قرارداد و مجوز تبرعی دریافت شده است؛ اما تعداد قراردادهایی که با صاحبان آثار در قالب‌های مختلف، اعم از: تولید نرم‌افزار یا عرضه در پایگاه‌های نورلایب، کتاب‌خوان، سمیم نور و پایگاه پایان‌نامه‌های علوم انسانی و اسلامی تدوین شده، بیش از ۱۰۰۰ عنوان است.

*** باتوجه به گسترش هوش مصنوعی و فناوری‌های نوین، آینده مالکیت معنوی در حوزه منابع دیجیتال را چگونه می‌بینید؟**

این، یک سؤال راهبردی است. هوش مصنوعی، هم یک فرصت است و هم یک تهدید جدی برای مالکیت معنوی.

از طرفی، با گسترش هوش مصنوعی، قراردادهای سنتی حق نشر، جوابگوی این فضا نیستند. باید بندهای جدیدی با عنوان «حق پردازش ماشینی» یا «حق استفاده در کلان‌داده‌ها» ایجاد شود و اینکه آیا برای آموزش دادن یک هوش مصنوعی با داده‌های یک کتاب، نیاز به اجازه از صاحب اثر هست یا نه؟

برنامه‌های مرکز را می‌توان این گونه گفت که در آینده ممکن است به طرف بازنگری در موافقت‌نامه‌ها برویم؛ از این جهت که شیوه استفاده از محتوا در سرویس‌های مبتنی بر هوش مصنوعی مرکز (مانند دستیار هوشمند) را شفاف‌سازی کند و این باور ایجاد شود که خروجی، تولید متن نیست؛ بلکه یافتن دقیق متن کتاب و ارجاع به آن است.

هدف ما این است که مدل‌های هوش مصنوعی به جای تولید محتوای ترکیبی و مبهم، کاربر را مستقیماً به پاراگراف کتاب اصلی ارجاع دهند. این، یعنی هدایت کاربر به سوی اثر اصلی، به جای جایگزینی با اثر که در نهایت، به نفع صاحب اثر است. این امر، با ایجاد استانداردهای فنی با نگاه اخلاقی میسر است. ■